

УДК 902 (477.51) «19»

Л.В. Яснівська

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ДИТИНЦЯ У 40-х – 60-х РОКАХ ХХ СТ.

У статті аналізуються результати досліджень археологічних експедицій під керівництвом Б.О. Рибаківа та В.А. Богусевича на території Чернігівського дитинця протягом 40-х – 60-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: Чернігів, дитинець, експедиція, споруда, поселення.

Як відомо, систематичні розкопки давньоруських пам'яток Чернігівщини розпочав у 70-х рр. ХІХ ст. Д.Я. Самоквасов. Згодом, у 20-х – 30-х рр. ХХ ст. їх плідно продовжили П.І. Смолічев, М.О. Макаренко, В.І. Моргилевський та ін., але увага дослідників була прикута до курганних і архітектурних старожитностей ІХ–ХІІІ ст. Дослідження найбільш масової категорії археологічних пам'яток краю – городищ і поселень, а особливо літописних міст фактично почалося лише в післявоєнний час, що дозволило виділити 40-ві – 60-ті рр. ХХ ст. в окремих етап в історії вивчення давньоруських старожитностей Чернігівщини [26]. Саме на цьому етапі починається систематичне вивчення центра літописних сіверян, князівського столярного міста, постійного суперника Києва – Чернігова.

Перші післявоєнні дослідження Чернігова значною мірою були пов'язані з вивченням та реставрацією зруйнованих архітектурних пам'яток ХІ – ХІІІ ст.¹ Саме на цьому етапі були започатковані археологічні розкопки найдавнішої частини міста – дитинця.

Вже влітку 1944 р. Інститут археології АН УРСР разом з Інститутом історії матеріальної культури АН СРСР організували виїзд до Чернігова групи спеціалістів під керівництвом проф. Б.О. Рибаківа для з'ясування стану архітектурних та археологічних пам'яток. Після відрядження Б.О. Рибаківа запропонував перспективний план археологічних досліджень Чернігова, що включав вивчення могильників у самому місті та на його околицях, дослідження житлових кварталів внутрішнього міста, оборонних споруд та реконструкцію валів, вивчення чернігівської архітектури та монастирів [2; 19, 204].

За рішенням Всесоюзної археологічної наради 1945 р. та археологічної конференції Української Академії наук УРСР від 5 червня 1946 р. про археологічне дослідження міст Київської Русі та на підставі відкритого листа дирекції ПМК АН СРСР виконком Чернігівської міськради дозволив проведення наукових розкопок давніх споруд у східній частині Чернігівського дитинця [19, 204; 9, 175].

У липні – серпні 1946 р. Чернігівська археологічна експедиція ІА АН СРСР під керівництвом

1. Результати архітектурних досліджень доби Київської Русі будуть розглянуті в окремій розвідці.

Б.О. Рибаківа розпочала систематичні розкопки Чернігова. У роботі експедиції брали участь представники різних установ: від ІА АН УРСР – О.О. Попко, від Державного історичного музею – В.А. Мальм, від ПМК АН СРСР – Н.К. Лісіцина, Т.В. Ніколаєва, Г.Ф. Соловійова, представник Московського архітектурного інституту художник-архітектор І.М. Савелов, фотограф П.О. Максимов та студенти московських вузів. Перед експедицією була поставлено завдання дослідити північно-східну частину дитинця, де знаходився князівський двір Святослава Всеволодовича, і залишків церкви ХІІ ст., якій загрожував обвал у воді р. Стрижень [21, 3]. Під час розкопок 1946 р. Б.О. Рибаківим у його північно-східній частині, уздовж тераси р. Стрижень (упродовж 71 м), Б.О. Рибаків констатував переростання шарів VII-VIII ст. у більш пізні, зафіксував землянку з ліпною керамікою, глиняне пряслице, кістяні проколки. Ця будівля була віднесена Б.О. Рибаківим до ранньослов'янського селища, що дало початок Чернігову [20, 64-65]. Крім того, було зафіксовано розміри насипу валу між Погорілою та Водною брамами – у підшві вал мав розмір до 12 м, а над ним, ймовірно, був насип висотою до 5-6 м [21, 11].

У зв'язку з руйнацією фундаментів Благовіщенської церкви розпочалися її розкопки, що змінило плани експедиції. Попередники вважали, що дослідять Михайлівську церкву 1174 р. (Т.В. Кибальчич, Д.Я. Самоквасов, П.М. Добровольський, П.С. Кармалей, М.А. Сахновський) [10; 12; 23], але П.І. Смолічев стверджував, що мова йде про дослідження Благовіщенського храму [24, 144].

Уздовж берега р. Стрижень, в північно-східній частині дитинця, на місці попередніх досліджень було закладено розкопи загальною площею 374 кв. м. Проведені роботи дозволили Б.О. Рибаківу погодитися з висновками П.І. Смолічева, що тут знаходилась саме Благовіщенська церква 1186 р., а не Михайлівська. Було визначено розміри пам'ятки (26 x 34 м), зроблено реконструкцію плану церкви [9]. Під час розкопок 1946 р. було знайдено 7 фрагментів різьблених білокам'яних плит, ототожнених з уламками ківорію, що розміщувався в глибині середнього нефу. Вперше серед усіх давньоруських храмових підлог була зафіксована мозаїка з павичем. На стінах церкви були зафіксовані рештки фрескового розпису [10, 74-82].

Експедиція Б.О. Рибаківа здійснила спробу визначити місце розташування Михайлівської церкви 1174 р. Шляхом закладання розкопів на відстані «в 52 сажнях» (111 м) на схід від Спаського собору, про що свідчили плани дитинця кінця ХVІІІ ст., та за спогадами О.О. Попка, який в 1941 р. під час випадкових земляних робіт по упорядкуванню території під шпиталь (приміщення сучасного Художнього музею) бачив давньоруську кладку, але виявити залишки кладки

не вдалося, було прийнято рішення про продовження пошуків наступного року [21, 4-5]. Загалом за перший польовий сезон експедиція Б.О. Рибаківа на території Чернігівського дитинця дослідила 494 м².

У грудні 1946 р. завідувач відділу слов'янських племен та міст Київської Русі ІА АН УРСР В.А. Богусевич запропонував на 1947 р. планову тему «Давньоруське місто: його будова й культура» [15, 6]. Це передбачало проведення польових досліджень на території Чернігова, за визначенням директора ІА АН УРСР П.П. Єфименка, – «наименее изученного» серед найбільших міст Русі [6, 19].

Звітуючись на засіданні відділу слов'янських племен та міст Київської Русі у травні 1947 р., Б.О. Рибаків зазначив, що «раскопки всего Чернигова хватит на 150 лет при грандиозных размерах вроде Ольвийских». Планувалося проведення «работ в Чернигове не меньше, чем на 10 лет», а «основные силы сосредоточить в детинце». Б.О. Рибаків вважав, що проводити розкопки «булавочними уколами» не можна, адже це зашкодить дитинцю. На його думку, треба проводити систематичні розкопки значними площами, для чого треба залучити «10-20 здоровых землекопов-студентов в возрасте 18-20 лет» [16, 28]. Щодо участі в розкопках Чернігівського музею, вирішили, що він «не обладает средствами и штаты его маломощны. Участие принимает в качестве зрителя и рабочих землекопов» [16, 29].

У 1947 р. дослідження Благовіщенської церкви було завершено й водночас продовжено пошуки Михайлівської. Під час розкопок Благовіщенської церкви були знайдені уламки амфор-корчаг, які, за припущенням Б.О. Рибаківа, могли бути фрагментами голосників. Експедиція дослідила галерею-усипальницю та зафіксувала 5 гробниць. Серед них виділяється гробниця № 4, розташована по центру південної камери і хронологічно близька до часу побудови собору. На думку Б.О. Рибаківа, можна припустити, що це – поховання князя Всеволода Святославовича [20, 77-78] – будівничого Михайлівської (1174 р.) та Благовіщенської (1186 р.) церков. М.М. Герасимов, виконавши реконструкцію м'яких частин черепа, також схильний до гіпотези, вказаної Б.О. Рибаківим, враховуючи стать, вік, походження та фізичну силу [7, 93-94].

Дослідження Благовіщенської церкви у 1947 р. дали можливість зафіксувати поблизу її стін залишки жител наземного типу та землянок, що передували будівництву на цьому місці цієї культової споруди. Залишки великого житла XII ст., де були знайдені багатобарвні полив'яні плитки, на думку Б.О. Рибаківа, належали князівському дружинникові, де були знайдені багатобарвні поливні плитки [20, 66]. Розкопки Б.О. Рибаківа протягом 1946-1947 рр. не визначили точного місця розташування князівського двору Святослава Всеволодовича, адже головні дослідження були зосереджені на розкопках Благовіщенської церкви

та спробі відшукати місцезнаходження Михайлівської. Тому це питання залишилося відкритим, а подальші роботи в північно-східній частині дитинця продовжувала експедиція ІА АН УРСР.

У 1947 р. Чернігівська археологічна експедиція ІА АН УРСР під керівництвом В.А. Богусевича шляхом застосування «раскопной методики разведочного порядка» продовжила вивчення історичної топографії міста та стратиграфії на території дитинця. До складу експедиції увійшли заступник начальника О.О. Попко та співробітники ІА АН УРСР С. Дьомін, Ю. Колосов, І. Євсейчик, А. Саченко, Г. Попко, В. Вололожська [6, 2].

Розвідкові розкопи були закладені на території дитинця: на схід від Спаського собору, на захід від будинку Лизогуба, на території Верхнього Замку та в південно-західній частині дитинця (Кремля).

Майже на всіх розкопках, закладених В.А. Богусевичем на території давнього чернігівського дитинця, біля Спаського собору і далі на схід до берега р. Стрижень, були виявлені матеріали VII-VIII ст. На думку дослідника, до виникнення міста тут існувало велике слов'янське поселення [6, 6].

Відсутність залишків жител, господарчих будівель та наявність поховання за обрядом трупопалення на стороні в горщику, на відстані 50 м на схід від Спаського собору, дозволило досліднику зробити висновок про наявність на цій території дохристиянського могильника [5, 119], що підтверджується і назвою місцевості «Могилки», що зберігалася аж до кінця XVIII ст. [25, 242].

На жаль, розкопки 1947 р. у південній (48 кв. м) та південно-західній (16 кв. м) частинах Верхнього Замку призвели до помилкових висновків щодо походження Цитаделі, яку В.А. Богусевич вважав бастионом, збудованим у другій половині XVII – на початку XVIII ст. [4, 63]. Думку Д.Я. Самоквасова, що цей пагорб є найдавнішим городищем-дитинцем Чернігова, підтвердили розкопки П.М. Гребня та В.Л. Коваленка у 1989 р. [8, 13]. Додаткову інформацію про топографію дитинця надав розкоп на захід від будинку Лизогуба. Було зафіксовано рів, що розділяв дитинець з півдня на північ і не фіксувався на планах XVIII ст. [6, 11]. Щодо розташування Михайлівської церкви, В.А. Богусевич висловив думку, що «на місці цієї церкви в 1804 р. був збудований будинок, в якому до Великої Вітчизняної війни містився Чернігівський історико-краєзнавчий музей» [5, 122].

Дирекція ІА АН УРСР у листопаді 1947 р. запропонувала відділу слов'янських племен та міст Київської Русі для подальшої роботи дві теми: «Східно-слов'янські племена до утворення Київської Русі» та «Феодалне місто». В.Й. Довженюк визнав, що для цього потрібно «2-3 года посвятить разведкам». Було порушено питання про зміцнення Чернігівської археологічної експедиції кількісним складом,

а М.Ю. Брайчевський на грудневому засіданні поставив питання про необхідність «активізувати Чернігівський музей опытними археологами за счет выпуска Киевского университета» [16, 46 зв.]. Таким фахівцем стала М.А. Попудренко (Черепинська).

Північно-східну ділянку Чернігівського дитинця продовжила вивчати експедиція ІА АН УРСР під керівництвом В.А. Богусевича у 1949 та 1951 рр. За ці роки було закладено 8 розкопів загальною площею 768 кв. м. Розкопки В.А. Богусевича дозволили уточнити топографію давнього дитинця. Так, у 1951 р. було розкопано рів XI ст., який дав уявлення про східну межу дитинця до XII ст. [3, 6] Заповнення рову свідчили, що він був засипаний у другій половині XII ст., коли Святослав Всеволодович переніс князівський двір у північно-східну частину дитинця. Саме на цій території, що традиційно зветься «другим князівським двором», були досліджені споруди IX-X ст. та XII-XIII ст. Знахідки численних брусків міді, олова, свинцю, ливарної формочки для відливання орнаментованих перснів, залізні шлаки, криця, шари з домішками трісок та дубової кори, великий ніж для вичинки шкіри свідчили про існування у XII-XIII ст. на цій ділянці дитинця ремісничих майстерень – ювелірного, ливарницького та шкіряного виробництва. На можливість вважати цю ділянку дитинця князівським двором вказує і знахідка князівської вислої печатки із зображенням на одному боці Михаїла-архангела, на другому – фігури Федора [3, 5-6].

Продовженням робіт на території Чернігова стали дослідження Радянсько-Болгарської експедиції 1956 р., пов'язані із розробкою сектором слов'яно-руської археології ІМК АН СРСР теми «Місто та село в Давній Русі». До складу експедиції входили представники ІМК АН СРСР, ІА АН УРСР, ІА АН БНР, МДУ, КДУ, ЧІМ, ІІ АН БРСР (начальник експедиції Б.О. Рибаків, заступник по чернігівському загону С.А. Плетньова, наукові співробітники В.П. Даркевич, І.І. Єдомаха, Е.М. Загорський, Т.І. Макарова, Г.Г. Мезенцева, Л.Д. Поболь, В.К. Пудових, Н.В. Тухтіна, реставратор Н.М. Немнонова, фотограф Л.М. Петров і студенти МГУ, КГУ).

У першу чергу експедиція звернулася до вивчення залишків архітектурної пам'ятки, відкритої В.К. Гончаровим у 1955 р. під час прокладання будівельниками каналізаційної траншеї в північно-східній частині чернігівського дитинця [14, 1]. Було виявлено, зокрема, рештки фундаментів західної, південної та північної стін, залишки двох західних підкупольних стовпів та розвал східного. Наявність цих стовпів, а також залишків апсиди, свідчили про культовий характер споруди.

Результати розкопок 1956 р., дали можливість приблизно відтворити план храму та деякі його пропорції [1]. Розкрита ділянка (загальна площа 300 кв. м) дозволила виявити низку споруд X – початку XII ст., які передували часу будівництва церкви. На

думку дослідників, залишки землянок могли бути частиною вулиці стародавнього дитинця [22, 16].

У складі Радянсько-Болгарської експедиції АН СРСР під керівництвом Б.О. Рибаків в 1956 р. співробітник Чернігівського історичного музею І.І. Єдомаха провів перші самостійні археологічні роботи. Ним на території дитинця було досліджено 54 кв. м. Потрібно відмітити, що шурф А та розкоп III закладалися з метою встановлення потужності та характеру культурного шару в межах князівського двору XII ст. Серед речового матеріалу були зафіксовані уламки плінфи XII ст. та смальти, що навело І.І. Єдомашу на думку про розташування в цій частині дитинця «древнього кирпичного здания, нащупать которое не удалось» [22, 17-21]. Лише у 80-х рр. XX ст. В.П. Коваленко та П.О. Раппопорт прийшли до висновку, що саме між будинками історичного та художнього музеїв розташовувалась Михайлівська церква (1174 р.) [13, 52-53]. Загальна площа розкопів Радянсько-Болгарської експедиції на території чернігівського дитинця склала 511 кв. м.

На цьому етапі слід відзначити доробок співробітників Чернігівського історичного музею О.О. Попка, І.І. Єдомаша, М.А. Попудренко, В.І. Мурашки, що вели спостереження за будівельними роботами на території древнього Чернігова. Це дозволило зібрати археологічні колекції, що поповнили фонди Чернігівського історичного музею. Крім того, вони брали участь у роботах археологічних експедицій Б.О. Рибаків, В.А. Богусевича, здобуваючи досвід проведення археологічних робіт у місті.

За їхньою участю у 1967 р. розпочала свою діяльність спелеоархеологічна секція міської організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, члени якої вже у 1969 р. провели розкопки на території стародавнього дитинця і на північний схід від Борисоглібського собору зафіксували залишки невідомої в Чернігові архітектурної пам'ятки XI ст. та гробниці, складеної з такої ж плінфи, як і П'ятницька церква [11].

Отже протягом 40-х – 60-х рр. XX ст. в Чернігові працювали експедиції академічних Інститутів Москви та Києва і водночас тривало формування нової генерації місцевих фахівців. Новий етап археологічних досліджень Чернігівського дитинця розпочався у 70-х роках XX ст., коли масштаби розкопок, які здійснювались здебільшого місцевими науковцями, помітно зросли [27].

Посилання

1. Беляев А.А. Из истории зодчества древнего Чернигова / А.А. Беляев // Проблемы истории СССР. – М., 1974. – Т. 4. – С. 3-18.
2. Бліфельд Д.І. Сучасний стан археологічних і архітектурних пам'яток Чернігова / Д.І. Бліфельд // Археологія. – К., 1947. – Т. 1. – С. 197-198;
3. Богусевич В.А. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. / В.А. Богусевич // Археологічні пам'ятки. – К., 1955. – Т. 5. – С. 4-11.

4. Богусевич В.А. Древній Чернігів за археологічними даними / В.А. Богусевич // Вісник АН УРСР. – К., 1952. – № 1. – С. 63-72.
5. Богусевич В.А. Про топографію древнього Чернігова / В.А. Богусевич // Археологія. – 1951. – Т. 5. – С. 116-126.
6. Богусевич В.А. Черниговская археологическая экспедиция 1947 г. / В.А. Богусевич // НА ІА НАНУ. – 1947/20. – 20 с.
7. Герасимов М.М. Князь Святослав Всеволодович (ок. 1125–1194 гг.) (Опыт исторической характеристики) / М.М. Герасимов // МИА. – М.; Л., 1949. – № 11. – Т. 1. – С. 93-94.
8. Гребінь П.М. Дослідження Верхнього Замку в Чернігові в 1989 р. / П.М. Гребінь, В.П. Коваленко // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1993. – С. 13-17.
9. Державний архів Чернігівської област, ф. Р-90, оп. 3, спр. 52, 195 арк.
10. Добровольский П.М. Где находились старинные, не существующие ныне, храмы г. Чернигова / П.М. Добровольский // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М.: Типография Общества распространения полезных книг, 1911. – Т. III. – Протоколы. – С. 112-113.
11. Єдомаха І.І. Вивчення стародавнього Чернігова / І.І. Єдомаха, А.А. Карнабед // Український історичний журнал. – 1970. – № 1. – С. 157-158.
12. Кибальчич Т.В. Археологическая находка / Т.В. Кибальчич // Черниговские епархиальные известия. – 1878. – № 25. – Часть неофициальная. – С. 301-308.
13. Коваленко В.П. Этапы развития древнерусской архитектуры Чернигово-Северской земли / В.П. Коваленко, П.А. Раппопорт // Russia Mediaevals. – t. VII. I. – 1992. – Munchen. – P. 39-61.
14. Науковий архів (далі - НА ІА НАН України). – 1953/6, Ф.експ. 3487, с. 1.
15. НА ІА НАН України, ф. 50, оп. 1, спр. 41, 112 арк.
16. НА ІА НАН України, ф. 50, оп. 1, спр. 55, 98 арк.
17. Отчет о деятельности Черниговской губернской ученой архивной комиссии за 1909 год. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1910. – 26 с.
18. Рибаків Б.О. Благовіщенська церква у Чернігові 1186 року за даними розкопок / Б.О. Рибаків // Архітектурні пам'ятки: Збірник наукових праць. – К., 1950. – С. 55-63.
19. Рибаків Б.О. Підсумки і перспективи археологічного дослідження Переяслава і Чернігова / V наукова конференція ІА АН УРСР (1 – 5 червня 1946 р.) / Б.О. Рибаків // Археологія. – К., 1948. – Т. 2. – С. 204-205.
20. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова / Б.А. Рыбаков // Материалы и исследования по археологии СССР (далі МІА) – М.- Л., 1949. – № 11. – С. 7-99.
21. Рыбаков Б.А. Раскопки в черниговском детинце в 1946 г. / Б.А. Рыбаков // Науковий архів ІА НАН України. – 1946/26. – 48 с.
22. Рыбаков Б.А. Отчет Советско-Болгарской экспедиции 1956 г. // НА ІА НАН України. – 1956/24. – Ф. експ. № 2646. – 56 с.
23. Самоквасов Д.Я. Новые археологические исследования и находки в Чернигове и его окрестностях / Д.Я. Самоквасов // Черниговские губернские ведомости. – 1878. – 35. – Часть неофициальная. – С. 1-3.
24. Смолічев П.І. Чернігів та його околиці за часів великокнязівських / П.І. Смолічев // Чернігів та Північне Лівобережжя. – К., 1928. – С. 144.
25. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание / А.Ф. Шафонский. – К., 1851. – 697 с.
26. Ясновська Л.В. Археологічні дослідження давньоруських старожитностей Чернігівщини у 40-60-х рр. ХХ ст. / Л.В. Ясновська // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 37-48.
27. Ясновська Л.В. Археологічні дослідження середньовічного дитинця Чернігова 70 – початку 90-х рр. ХХ ст. / Л.В. Ясновська // Чернігів у середньовічній та модерній історії Центрально-Східної

Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100 літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 402-415.

Ясновская Л.В. Археологические исследования Черниговского детинца в 40-е – 60-е годы ХХ в.

В статье проведен анализ результатов исследований археологических экспедиций под руководством Б.А. Рыбакова и В.А. Богусевича на территории Черниговского детинца в 40-е – 60-е гг. ХХ в.

Ключевые слова: Чернигов, детинец, экспедиция, сооружение, поселение.

Yasnovska L.V. Archaeological investigation of Chernihiv Detinets in the 40 – 60th years of the twentieth century

In the article the results of archaeological expeditions led by B.O. Rybakov and V.A. Bohusevych on territory of Chernihiv Detinets for 40 - 60's of the twentieth century.

Key words: Chernihiv, Detinets, expedition, building, settlement.

02.04.2011 р.

УДК 738.004.4

О.Г. Ликова

**ПРОБЛЕМИ ЗБЕРІГАННЯ
МОНУМЕНТАЛЬНИХ ГЛИНЯНИХ
СКУЛЬПТУР ПРОСТО НЕБА**

Висвітлено головні проблеми зберігання монументальної глиняної скульптури просто неба у Національному музей-заповіднику українського гончарства в Опішному і окреслено шляхи їх розв'язання.

Ключові слова: Національна галерея, музей-заповідник, монументальна глиняна скульптура, зберігання.

Питанню зберігання музейних колекцій загалом та глиняних виробів у фондосховищах та експозиційних приміщеннях зокрема присвячених багато праць, розроблено цілий комплекс рекомендацій та методик [1]. Вперше систему обліку і зберігання музейних фондів країни на державному рівні було затверджено Міністерством культури СРСР (наказ від 26 липня 1965 року) у «Положенні про музейний фонд СРСР» та «Інструкції про облік та зберігання музейних цінностей музеїв системи Міністерства культури СРСР» (1968), якою визначено порядок комплектування, обліку, зберігання й наукового опису пам'яток матеріальної і духовної культури та природничої історії. З набуттям Україною незалежності, певний час музейні працівники продовжували користуватися інструкціями, виданими за часів радянської держави. І лише у липні 2000 р. постановою Кабінету Міністрів України було затверджене «Положення про музейний фонд України», до якого у листопаді 2010 року внесені певні зміни. У 2008 р. був поданий проект «Інструкції з обліку, зберігання та використання музейних предметів і колекцій державної частини Музейного фонду України», який до цього часу залишається не